

O ŚREDNIOWIECZNYCH PRUSACH I PRUSAKACH

Jan Ptak

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II,
Instytut Historii
Pracownia Wojskowo-Historyczna (prac. em.)
The John Paul II Catholic University of Lublin,
Institute of History,
Military And Historical Workshop
e-mail: janptak@interia.pl
<https://orcid.org/0000-0002-4013-2310>

Streszczenie. Występujący w średniowiecznych tekstach łacińskich termin *Prutheni* (ewentualnie *Pruteni*) aż do końca XIII wieku oznaczał pierwotnych (bałtyjskich) mieszkańców Prus. W XIV wieku, po ich ujarzmieniu przez zakon krzyżacki, zaczęto odnosić tę nazwę do wszystkich mieszkańców tego kraju, niezależnie od ich etnicznej przynależności – staropruskiej, niemieckiej czy polskiej. Stąd mogą pojawiać się wątpliwości, w jakim znaczeniu występuje ten termin w konkretnych zapisach źródłowych z epoki późnego średniowiecza. W polskim piśmiennictwie od wieków są stosowane dwa odpowiedniki tej nazwy: *Prusowie* i *Prusacy*. Obecnie pierwszy z nich jest używany jako jedyny na oznaczenie pruskich autochtonów, drugim zaś obejmuje się całą ludność zamieszkującą Prusy pod władzą krzyżacką, jak też w czasach późniejszych. W przeszłości jednak *Prusakami* nazywano w polskiej literaturze także Prusów etnicznych.

Słowa kluczowe: Prusy średniowieczne; Prusy plemienne; Prusy krzyżackie; Prusowie; Prusacy

Świętej pamięci prof. Witold Matwiejczyk był doskonałym znawcą historii Prus w okresie ich największego rozkwitu. Wiodąca rola tego organizmu politycznego wśród krajów niemieckich w XIX wieku w pełni objawiła się w 1871 r., w momencie powołania do życia Drugiej Rzeszy, której rzeczywistym twórcą był pruski premier Otton von Bismarck, a każdorazowym cesarzem miał być pruski król. Terminem „Królestwo Prus” oznaczano wówczas państwo rozciągające się od Niemna na wschodzie do Renu na zachodzie. Można powiedzieć, że nazwa „Prusy”, odnotowana już w IX stuleciu, zrobiła przez wieki oszałamiającą karierę, gdy się weźmie pod uwagę jej pierwotne funkcjonowanie. Odnosiła się początkowo,

z grubsza biorąc, do terenów zamkniętych wybrzeżem Bałtyku, biegiem dolnych odcinków Wisły od zachodu i Niemna od wschodu, a od południa rubieżą Mazowsza. Niemniej jednak już w epoce średniowiecza odegrały one znaczną rolę w dziejach Polski i innych krajów tego regionu, najpierw jako siedziba grupy kilku bałtyjskich plemion, a następnie państwa zakonu krzyżackiego, który dokonał ich podboju.

Krainę tę i jej mieszkańców wzmiankowali różni pisarze już od starożytności, używając w odniesieniu do nich różnych określeń. Tacyt i późniejsi autorzy nazywali ich Estiami (*Aestii*), Geograf Bawarski w IX wieku użył (z błędną lokalizacją geograficzną) nazwy *Bruzi*, a Ibrahim ibn Jakub w X wieku pisał o krainie *B^urūs*. W gwałtowny sposób wieści na temat tego kraju i zamieszkujących ją ludzi rozpowszechniły się w łacińskim piśmiennictwie w związku z męczeńską śmiercią biskupa Pragi Wojciecha Sławnikowica w 997 r. z rąk pogan nad Bałtykiem. W powstających od tamtego momentu, przez całe średniowiecze, utworach hagiograficznych i historiograficznych opisujących tę zbrodnię, jej sprawcy figurują jako *Pruzzi*¹, *Pruzi*², *Prusi*³, *Prutheni*⁴, *Pruteni*⁵, *Prussi*⁶.

Podobnie też brzmią nazwy tego ludu w tekstach odnoszących się do późniejszych wydarzeń. W opisach kontaktów, jakie utrzymywali z nim mieszkańcy ziem polskich w XI-XIII wieku, najczęściej spotykaną wersją są *Prutheni* ewentualnie *Pruteni*. Trafiły się też nieco inne o podobnym brzmieniu – *Pruzi* u Galla⁷ czy *Prussi* u Kadłubka⁸, który erudycyjnie obdarzał ich także mianem Getów (*Gethae*), zaczerpniętym z historii antycznej⁹.

Zapisane w tekstach łacińskich nazwy tego ludu musiały mieć wówczas i mają nadal polskie odpowiedniki, z czasem utrwalone w tekstach pisanych w dwóch formach: *Prusowie* i *Prusacy*. Obie występowały przez długi czas równolegle.

¹ *Św. Wojciecha biskupa i męczennika Żywot pierwszy*, wyd. J. Karwasińska, Warszawa 1962, (Monumenta Poloniae Historica [dalej: MPH], seria II, t. 4, cz. 1, rozdz. 27).

² BRUNON Z KWERFURTU, *Św. Wojciecha biskupa i męczennika Żywot drugi*, wyd. J. Karwasińska, Warszawa 1969, (MPH, seria II, t. 4, cz. 2, s. 29, 30, 62).

³ *Anonima tzw. Galla Kronika czyli dzieje książąt i władców polskich*, wyd. K. Maleczyński, Kraków 1952, (MPH, seria II, t. 2, s. 17).

⁴ Między innymi *Rocznik Krasieński*, wyd. A. Bielowski, Lwów 1878, (MPH, t. 3, s. 129); J. DŁUGOSZ, *Annales seu cronicae Incliti Regni Poloniae*, Liber 1-2, Warszawa 1964, s. 215.

⁵ J. DŁUGOSZ, *Annales*, Liber 1-2, s. 209; J. DŁUGOSZ, *Żywoty arcybiskupów gnieźnieńskich*, w: TEGOŻ, *Opera*, t. 1, red. J. Polkowski, Ż. Pauli, Kraków 1887, s. 344.

⁶ J. DŁUGOSZ, *Annales*, Liber 1-2, s. 209.

⁷ *Anonima tzw. Galla*, s. 112.

⁸ *Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem Kronika polska*, wyd. M. Plezia, Kraków 1996, (MPH, seria II, t. 11, s. 93).

⁹ Tamże, s. 47, 126-128, 166.

W piśmiennictwie staropolskim *Prusów* można spotkać m.in. u Marcina i Joachima Bielskich¹⁰ czy *Prussów* u Jana Głuchowskiego¹¹. Z kolei *Prusacy* pojawiają się choćby na kartach dzieł ks. Piotra Skargi¹², Bartosza Paprockiego¹³, w polskim tłumaczeniu pracy Marcina Kromera¹⁴ czy w hagiograficznej książce Floriana Jaroszewicza¹⁵. Nieraz w tym samym tekście były obecne obie wersje tej nazwy. Za przykład mogą posłużyć prace Macieja Strykowskiego¹⁶ jak też polski przekład dzieła Aleksandra Gwagnina¹⁷.

Zjawisko niejednorodności w nazywaniu bałtyjskich mieszkańców Prus występowało w polskim piśmiennictwie także w czasach nowszych. Pod nazwą *Prusaków* figurują oni w publikacjach tak znakomitych autorów, jak choćby Adam Naruszewicz¹⁸, Joachim Lelewel¹⁹ czy Jędrzej Moraczewski²⁰, a także w dziełach wybitnego

¹⁰ [BIELSKI M.], *Kronika wszystkiego swyata* [...] [Kraków 1551], s. 167; *Kronika polska Marcina Bielskiego. Nowo przez Ioach. Bielskiego syna iego wydana*, Kraków 1597, s. 78 i in.

¹¹ J. GŁUCHOWSKI, *Ikones krolow y ksiąząt polskich* [...], Kraków 1605, s. 39: o Bolesławie Chrobrym „Niemców, Prussów i Windów harde myśli skrócił”.

¹² P. SKARGA, *Żywoty Świątych Starego i Nowego Zakonu z Pisma Świątego y z poważnych pisarzow y doktorow kościelnych wybranych na każdy dzień przez cały rok* [...], cz. 1, Wilno 1579, s. 355-356 – w pisowni: „Prußacy”.

¹³ B. PAPROCKI, *Herby rycerstwa polskiego na pięcioro xiąg rozdzielone*, Kraków 1582.

¹⁴ *Marcina Kromera* [...] *o sprawach, dziejach y wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich ksiąg XXX*, przez Marcina Błazowskiego z Błazowa wyraźnie na polski język przetłumaczona, Kraków 1611, s. 39.

¹⁵ F. JAROSZEWICZ, *Matka świątych Polska albo żywoty świątych, błogostawionych, wielebnych, świątobliwych, pobożnych Polaków i Polek* [...], Kraków 1767, s. 206.

¹⁶ M. STRYKOWSKI, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemodzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa 1978, s. 73: „Prusacy starzy pospolity język grecki rozumieli”, „Prusowie starzy, pogani”; podobnie TEGOŻ, *Która przedtym nigdy światła nie widziała. Kronika Polska Litewska, Żmudzka, y wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siwierskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej, etc. Y rozmaite przypadki wojenne y domowe, Pruskich, Mazowieckich, Pomorskich y innych Królestwu Polskiemu y Wielkiemu Księstwu Litewskiemu przyległy* [...], Królewiec 1582, s. 37.

¹⁷ A. GWAGNIN, *Kronika Sarmacyey Europejskiej, w której się zamyka Królestwo Polskie ze wszystkiemi Państwami, Xięstwami, y Prowincjami swemi, tudzież też Wielkie Xięstwo Lithew: Ruskie, Pruskie, Żmudzkie, Inflantskie, Moskiewskie, y część Tatarow* [...] *z łacinskiego na polskie przelożona*, Kraków 1611, s. 29, 40: „Prusowie”, s. 53: „Prusaki, Prusacy”.

¹⁸ A. NARUSZEWICZ, *Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, t. 4: *Panowanie Piastów*, Warszawa 1809, s. 59.

¹⁹ J. LELEWEL, *Dzieje Polski potoczny sposobem opowiedział* [...] *do nich dwanaście krajobrazów skreślił*, Warszawa 1829, s. 42 i in.

²⁰ J. MORACZEWSKI, *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej do piętnastego wieku*, Poznań 1843, s. 17, 77 i in.

badacza dziejów tej krainy, Wojciecha Kętrzyńskiego²¹. Tendencja ta utrzymywała się również w pierwszej połowie XX wieku, co można stwierdzić m.in. przy lekturze tekstów poświęconych Polsce średniowiecznej i jej sąsiadom. Wśród nich można dla przykładu wskazać publikacje Ludwika Krzywickiego²², Feliksa Konecznego²³, jak też syntezę autorstwa Romana Grodeckiego, Stanisława Zachorowskiego i Jana Dąbrowskiego²⁴.

Jednocześnie w niektórych publikacjach pojawiała się w tym znaczeniu nazwa *Prusowie*. Używali jej tacy autorzy, jak Antoni Mierzyński (w formie: *Prussowie*)²⁵, Konstancja Skirmunt²⁶, Aleksander Brückner²⁷, Witold Kamieniecki²⁸, Henryk Łowmiański²⁹ czy Roman Grodecki³⁰. Powszechnie stosowano ten termin w pracach drukowanych przez Instytut Bałtycki, np. w tomikach z serii „Dzieje Prus Wschodnich”, ukazujących się w drugiej połowie lat trzydziestych. Ich autorami byli m.in. Henryk Łowmiański³¹, Kazimierz Tymieniecki³², Karol Buczek³³, Stanisław Zajączkowski³⁴ i Adam Fischer³⁵.

Rozbieżności w nazewnictwie rozpatrywanej tu wspólnoty etnicznej można zaobserwować także u poszczególnych autorów piszących na jej temat. Polegały one zazwyczaj na używaniu przez nich nazwy *Prusacy* w pracach opublikowanych we wcześniejszym okresie i na późniejszym zastąpieniu jej terminem *Prusowie*. Nie było to jednak regułą, gdyż zdarzały się przypadki naprzemiennego występowania obu tych wyrazów nawet w jednej publikacji. Przykładem może być historyograficzna twórczość Karola Górskiego, wybitnego znawcy dziejów średniowiecznych Prus. W książce opublikowanej w 1934 r. używa on wobec autochtonicznych

²¹ W. KĘTRZYŃSKI, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882.

²² L. KRZYWICKI, *Żmudź starożytna. Dawni Żmudzini i ich warownie*, Warszawa 1906, s. 61.

²³ F. KONECZNY, *Dzieje Polski w dwóch tomach*, t. 1, Łódź 1902, s. 33.

²⁴ R. GRODECKI, S. ZACHOROWSKI, J. DĄBROWSKI, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 1, Kraków 1926, s. 235, 246, 306.

²⁵ *Źródła do mytologii litewskiej od Tacyta do końca XIII wieku*, wyd. A. Mierzyński, Warszawa 1892, s. 8 i in.

²⁶ K. SKIRMUNT, *Nad Niemnem i nad Bałtykiem*, cz. 2: *Podania; Czasy przed-Mendogowe; Dzieje starożytnych Prus*, Kraków 1903, s. 60 i in.

²⁷ A. BRÜCKNER, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Lwów 1904, s. 15 i in.

²⁸ W. KAMIENIECKI, *Geneza państwa litewskiego*, „Przegląd Historyczny” 19(1915), s. 19.

²⁹ H. ŁOWMIAŃSKI, *Studia nad początkami państwa i społeczeństwa litewskiego*, t. 1, Wilno 1931, s. 8 i in.

³⁰ R. GRODECKI, *Bolesław Kędzierzawy (1125-1173), książę polski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 2, red. W. Konopczyński, Kraków 1936, s. 260: „usiłował B. podbić pogańskich Prusów”.

³¹ H. ŁOWMIAŃSKI, *Prusy pogańskie*, Toruń 1935, s. 1 i in.

³² K. TYMIENIECKI, *Misja polska w Prusiech*, Toruń 1935, s. 10 i in.

³³ K. BUCZEK, *Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich*, Toruń 1936, s. 32, 56 i in.

³⁴ S. ZAJĄCZKOWSKI, *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń 1935, s. 7 i in.

³⁵ A. FISCHER, *Etnografia dawnych Prusów*, Gdynia 1937.

mieszkańców tego kraju zamiennie terminów: *Prusowie* i *Prusacy*³⁶, co daje się dostrzec także w jego pracach wydanych już po wojnie³⁷. Podobne spostrzeżenie można odnieść też do prac innych autorów, opublikowanych jeszcze przed wojną³⁸ albo po jej zakończeniu³⁹. Dopiero w okresie powojennym powszechnie została przyjęta w polskim piśmiennictwie nazwa tego ludu wyłącznie w wersji *Prusowie*. Wyraz *Prusacy* znajduje nadal zastosowanie, ale w zgoła innym znaczeniu, o czym będzie mowa w dalszej części tekstu.

Pierwotni mieszkańcy Prus zostali w ciągu półwiecza 1233-1283 podbici przez zakon krzyżacki, który zbudował na ich ziemiach swoje państwo. Obok terenów przez nich zamieszkiwanych (zwanych w polskiej historiografii „Prusami właściwymi”), granice tego państwa objęły też ziemie chełmińską i michałowską, a później także oderwane od Polski w latach 1308-1309 Pomorze Gdańskie⁴⁰. W XIV stuleciu wszystkie te terytoria zaczęto określać mianem Prus, a w łacińskojęzycznych źródłach termin *Prutheni* (*Pruteni*) często oznaczał odtąd całą żyjącą w ich obrębie ludność⁴¹. Należy podkreślić, że w jej skład wchodził teraz nie tylko sami bałtyjscy autochtoni, ujarzmieni i schryścianizowani w wyniku krzyżackiej ekspansji, lecz także przedstawiciele innych nacji, przede wszystkim napływowe grupy niemieckojęzyczne, a także Polacy i Pomorzanie. W efekcie dokonujących się zmian stworzyli oni nowe, wieloetniczne i wieloetniczne społeczeństwo, dla którego Prusy stały się ojczyzną, spojone obszarem zamieszkania, a z czasem także świadomością wspólnych losów⁴². Do tej wspólnoty nie zawsze byli zaliczani członkowie zakonu krzyżackiego, będący tam elitą polityczną i administracyjną, ale wywodzący się z terenów Rzeszy.

³⁶ K. GÓRSKI, *Początki kolonizacji polskiej w Prusach*, Poznań 1934, s. 4: „szerzyła się wśród Prusów wiara chrześcijańska”, natomiast na s. 6: „Obok Polaków [...] żyło tu wielu Prusaków i Niemców”.

³⁷ K. GÓRSKI, *Krótkie dzieje Prus Wschodnich*, Warszawa 1946: s. 9; TEGOŻ, *Państwo krzyżackie w Prusach*, Bydgoszcz 1946, s. 19, 25.

³⁸ *Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej*, t. 1: *Od pradziejów do roku 1572*, oprac. W. Antoniewicz, Warszawa 1927, s. 63: „[...] został św. Wojciech zamordowany przez Prusaków”, s. 105: „lud Prusów”.

³⁹ S. SROKOWSKI, *Prusy Wschodnie. Studium geograficzne, gospodarcze i społeczne*, Gdańsk 1945, s. 103: „Prusowie”, s. 105, 112: w tym samym znaczeniu: „Prusacy”.

⁴⁰ E. MASCHKE, *Preußen. Das Werden eines deutschen Stammesnamens*, „Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates” 2(1955), s. 116-156.

⁴¹ Tamże.

⁴² J. PTAK, *Maior rex Galindie. Przejawy pruskiego patriotyzmu w kronice Jana Plastwiga*, w: *Christianitas et cultura Europae. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, red. H. Gapski, cz. 1, Lublin 1998, s. 573-578.

Polskim odpowiednikiem nazwy *Prutheni* w nowym znaczeniu stał się powszechnie i jest nim dotąd termin *Prusacy*⁴³. Oznacza on teraz – jak wspomniano – mieszkańców Prus bez względu na pochodzenie etniczne. Stwarza to pewne trudności w jego właściwym rozumieniu przy analizie średniowiecznych źródeł z dwóch co najmniej względów.

Określenia *Pruthenus* (l. mn. *Prutheni*) czy ewentualnie w nieco odmiennej pisowni: *Prutenus* (l. mn. *Pruteni*) i pochodne od nich mogły być obecne w źródłach odnoszących się do późnego średniowiecza w dwojakim znaczeniu – zarówno pierwotnym, jak i późniejszym. Rozstrzygnięcie w tej sprawie przy tłumaczeniu łacińskich zapisów tych nazw na język polski nie zawsze okazuje się łatwe. Bywają wątpliwości, czy autorzy, używając nazw w wyżej przytoczonych formach, chcieli oznaczyć nimi Prusów czy Prusaków w dzisiejszym rozumieniu obu terminów. Ponadto zaś – jak to zostało wcześniej wykazane – terminem *Prusacy* oznaczano w języku polskim przez kilka późniejszych wieków, aż do okresu powojennego, także autochtonicznych mieszkańców Prus, gdyż oznaczanie ich wyłącznie określeniem *Prusowie* utrwaliło się dopiero w drugiej połowie XX wieku.

Wątpliwości wynikające z tych przesłanek można zilustrować przykładem odnoszącym się do badań nad przebiegiem krzyżackiego najazdu na Polskę we wrześniu 1331 r. W źródłach dotyczących tego wydarzenia nazwa *Prutheni* (*Pruteni*) pojawia się kilkakrotnie. Można na nią natrafić w zeznaniach świadków procesu toczącego się w Warszawie w 1339 r., opisujących przebieg napaści, jakich wojska zakonne dokonały kilka lat wcześniej na ziemie podległe Władysławowi Łokietkowi. Niektórzy z nich, w swoich wypowiedziach na temat prowadzących te działania krzyżaków, podawali szczegóły zaprotokołowane w takim brzmieniu: „[...] et erant Prutheni eciam cum eis”; „[...] et Prutheni erant cum eis”; „[...] et multi Prutheni erant cum eis”⁴⁴. W innych wypowiedziach *Prutheni* w wojskach krzyżackich byli oskarżani o ciężkie występki, takie jak profanacja kościoła w Żychlinie, czy też ograbianie, gwałcenie i mordowanie kobiet w różnych miejscowościach⁴⁵.

Innym źródłem, które warto wziąć pod uwagę w tym kontekście, jest kronika Wiganda z Marburga. Została napisana w języku niemieckim pod koniec XIV wieku, lecz zachowało się jedynie jej łacińskie tłumaczenie, dokonane na polecenie Jana Długosza w następnym stuleciu. W podanym przez Wiganda opisie stoczonej 27 września 1331 r. bitwy pod Płowcami znalazła się informacja o tym, że w armii

⁴³ M. BISKUP, *Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyżackich w rozwoju osadnictwa w średniowieczu (o tzw. nowym plemieniu Prusaków)*, „Kwartalnik Historyczny” 1991, nr 2, s. 45-67.

⁴⁴ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, Ed. 2, t. 1, Poznań 1890, s. 268, 304, 315.

⁴⁵ Tamże, s. 186, 258-259, 358.

zakonnej obecni byli *Pruteni*, którzy w tym dniu licznie wchodzili w skład oddziału dowodzonego przez wielkiego marszałka⁴⁶. Również *Pruteni* sprzeciwili się potem rozkazowi wymordowania polskich jeńców, chcąc wymienić ich na swoich rodaków przebywających w polskiej niewoli. Nieco dalej można przeczytać, że w tej bitwie straty po stronie krzyżackiej sięgały 350 braci zakonnych i *Prutenos*⁴⁷.

Jak wynika z interpretacji przytoczonych wcześniej zapisów we współczesnych publikacjach, rozumienie przez ich autorów analizowanego obecnie terminu nie zawsze okazywało się jednoznaczne. Rozbieżności nie dotyczą przy tym zeznań na warszawskim procesie, gdyż wymienieni w nich *Prutheni* są zdecydowanie identyfikowani z Prusami etnicznymi⁴⁸. W tym wypadku przemawia za tym również – wzmiankowany we wspomnianych zeznaniach – ich (jako niedawnych jeszcze pogan) wrogi stosunek do obiektów chrześcijańskiego kultu, a tolerowanie przez krzyżackie dowództwo barbarzyńskich zachowań tych ludzi miało stanowić dodatkowy zarzut wobec władz zakonnych.

Bardziej skomplikowane okazało się ustalenie znaczenia nazwy *Pruteni* w przywołanym wyżej fragmencie kroniki Wiganda. Część historyków także rozumiała pod tym określeniem bałtyjskich Prusów, obecnych w krzyżackiej armii dokonującej wrześniowej rejsy na Polskę w 1331 r. Należał do nich niemiecki wydawca tego tekstu Theodor Hirsch, który utożsamiał wspomnianych tam *Prutenos*, obecnych 27 września w grupie wielkiego marszałka, z pruskimi poddanymi zakonu, zobowiązanymi do służby wojskowej⁴⁹. Podobne ustalenia występują w wielu opracowaniach odnoszących się do tej bitwy⁵⁰. Zgoła inaczej potraktowali ową nazwę polscy twórcy ostatniej edycji kroniki, wyjaśniając ją w ten sposób: „Określenie ‘Prusacy’ (‘Pruteni’) ma w łacińskim tekście wyłącznie konotację geograficzną a nie etniczną, oznacza bowiem mieszkańców kraju pruskiego podlegających zwierzchniej władzy zakonu niemieckiego, nie zaś wyłącznie

⁴⁶ *Die Chronik Wigands von Marburg* [dalej: Wigand, *Die Chronik*], hrsg. von Th. Hirsch, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 2, Leipzig 1863, s. 481; WIGAND VON MARBURG, *Nowa kronika pruska* [dalej: Wigand, *Nowa kronika*], tłum. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski przy współpracy R. Spandowskiego, komentarze S. Zonenberg, K. Kwiatkowski, R. Golba, oprac. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski, Toruń 2017, s. 178.

⁴⁷ WIGAND, *Die Chronik*, s. 482; WIGAND, *Nowa kronika*, s. 184.

⁴⁸ S. ZAJĄCZKOWSKI, *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów 1929, s. 238.

⁴⁹ WIGAND, *Die Chronik*, s. 481, przyp. 195.

⁵⁰ Zob. np. M. BISKUP, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim 1308-1521*, Gdańsk 1993, s. 30. Warto jednak zauważyć, że ten znakomity znawca dziejów średniowiecznych Prus w jednej z wcześniejszych swoich prac użył wobec podwładnych zakonu krzyżackiego, sprzeciwiających się egzekucji polskich jeńców po bitwie pod Płowcami, nazwy „Prusacy”, nie wyjaśniając jej znaczenia. M. BISKUP, *Analiza bitwy pod Płowcami i jej dziejowego znaczenia*, „Ziemia Kujawska” 1(1963), s. 98.

bałtyjskich Prusów”⁵¹. Konsekwencją przyjęcia tej definicji było oddanie przez nich w polskim tłumaczeniu terminu *Pruteni* odpowiednikiem *Prusacy*⁵².

Dokonane przez wydawców kroniki przyjęcie takiego znaczenia analizowanej tu nazwy, szczególnie w odniesieniu do drugiej z wyżej przytoczonych zapisek Wiganda, daje się z pewnością poprzeć kilkoma argumentami. Po pierwsze – nie może budzić wątpliwości wieloetniczny skład krzyżackiej armii w 1331 r. Można więc rozważać kwestię, dlaczego to właśnie bałtyjscy autochtoni, a nie obecni w niej również Niemcy, Polacy czy Pomorzanie mieli upominać się o ratowanie swoich rodaków z polskiej niewoli, choć z pewnością pod Płowcami trafili do niej krzyżacy poddani należący do wszystkich wspomnianych nacji⁵³. Mimo iż Prusowie zapewne tworzyli najliczniejszą część sił wyprawy⁵⁴, ich wpływ na decyzje dowództwa nie musiał być znaczący, biorąc pod uwagę niezbyt mocną zazwyczaj pozycję tej grupy etnicznej w zakonnym państwie. Po drugie – choć nie da się z całą pewnością wskazać, jaki termin, obecny w pierwotnej wersji kroniki, łaciński tłumacz zastąpił wyrazem *Pruteni*, należy wziąć pod uwagę okoliczność, że już w tym czasie w języku niemieckim nazwa zbiorowa *Preussen* (różnie zapisywana) miała dwojakie znaczenie⁵⁵, analogicznie jak w polskim *Prusacy*. Można zakładać, że Wigand użył tego słowa w nowszym rozumieniu, rozpowszechnionym w jego czasach⁵⁶. W efekcie wypada przyjąć, że ustalenia toruńskich edytorów kroniki bardziej odpowiadają intencjom kronikarza, niż poczynione przez wcześniejszych historyków.

Nowe, rozszerzone znaczenie słowa *Prutheni* lub *Pruteni* było nagminnie używane także w polskim piśmiennictwie późnego średniowiecza. Przykładem mogą być dzieła Jana Długosza, w tym „*Banderia Prutenorum*”, poświęcone

⁵¹ WIGAND, *Nowa kronika*, s. 147, przyp. 111.

⁵² Tamże, s. 147, 185.

⁵³ Można to wnioskować choćby z faktu, że całością sił dowodził w tej wyprawie komtur prowincjalny chełmiński, a wśród jej uczestników zostali odnotowani w źródłach m.in. komturowie papowski i golubski z ziemi chełmińskiej oraz gdański z Pomorza (zob. S. ZAJĄCZKOWSKI, *Polska a Zakon*, s. 221-222). Obie te krainy zamieszkiwali licznie Polacy i Pomorzanie, których przedstawiciele z pewnością służyli wówczas pod rozkazami wspomnianych dostojników, a etnicznych Prusów było na tamtych terenach niewiele.

⁵⁴ Zob. M. MAŁUSZYŃSKI, *Próba analizy bitwy pod Płowcami (27.IX.1331)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1(1929), s. 64-65. Według jego szacunków Prusowie stanowili trzecią część armii zakonnej (ok. 2 tys. ludzi) w osobnych formacjach, ponadto tworzyli w takiej samej liczbie lekką jazdę wspierającą ciężkozbrojne rycerstwo – w sumie mogli więc w dwóch trzecich zapełniać szeregi krzyżackiej armii. Z tymi szacunkami zgodził się S. Zajączkowski (*Polska a Zakon*, s. 225).

⁵⁵ M. BISKUP, *Etniczno-demograficzne przemiany*, s. 56.

⁵⁶ Dopiero współcześnie pierwsze znaczenie tego słowa jest tam oddawane terminem „Prussen”. Tamże, s. 46.

chorągwiom zdobytym na krzyżakach pod Grunwaldem i w dwóch innych bitwach, mające ten wyraz już w samym tytule⁵⁷. W swojej twórczości, pisząc o dziejach Prus po ich podboju przez zakon, używał on tej nazwy zazwyczaj w odniesieniu do wszystkich mieszkańców krzyżackiego państwa. Adekwatnym przykładem tego zjawiska jest jego zapis w *Rocznikach*, odnoszący się do osoby wywiadowcy informującego wielkiego mistrza o nadciągającej armii polsko-litewskiej w lipcu 1410 r. Został on tam przedstawiony jako „explorator Prutenicus [...] nacione Polonus”⁵⁸. Jest to wyraźny dowód na stosowanie przez kronikarza nie etnicznego, lecz geograficznego bądź politycznego kryterium przy zaliczaniu kogoś do zbiorowości, którą określał mianem *Pruteni*. W podobnym znaczeniu „pruskość” pojawia się w wielu innych miejscach jego *Roczników*⁵⁹.

Przełomowym momentem w dziejach Prus był niewątpliwie drugi pokój toruński, zawarty w 1466 r. pomiędzy zakonem krzyżackim a królem Polski i jego sprzymierzeńcami. W myśl postanowień tego traktatu duża część ziem, określanych jako pruskie, została związana z Polską. Były to ziemie: chełmińska, michałowska i lubawska, Pomorze Gdańskie oraz część „Prus właściwych” z Malborkiem, Elblągiem i Dzierzgoniem, obejmowane odąd wspólną nazwą Prus Królewskich. Do tego dochodziło dominium warmińskie, zachowujące osobny status jako władztwo tamtejszych biskupów i kapituły. Od tej pory dzieje Prus i Prusaków na kilka wieków ściśle związały się z Polską, zwłaszcza że i pozostała część Prus, najpierw krzyżackich (1466-1525), a potem książęcych, aż do 1657 r. była od niej zależna. Mieszkańcy Prus Królewskich, które z czasem zostały zintegrowane z resztą państwa polsko-litewskiego, mieli zagwarantowany tzw. indygenat pruski, czyli wyłączność w dostępie do dostojenstw i urzędów na swoim terenie. Starali się usilnie bronić tego prawa, mimo zakusów ze strony polskich monarchów, usiłujących niejednokrotnie skierować na te stanowiska swoich kandydatów nieurodzonych w Prusach⁶⁰. Dotyczyło to zwłaszcza obsady biskupstwa warmińskiego, o które toczono nawet walki zbrojne. Mimo że z upływem czasu ziemie te coraz bardziej się polonizowały, świadomość ich pruskiej tożsamości była w Polsce stale żywa.

⁵⁷ *Jana Długosza Banderia Prutenorum*, wyd. K. Górski, Warszawa 1958.

⁵⁸ J. DŁUGOSZ, *Annales*, Liber 10-11: 1406-1412, Warszawa 1997, s. 80.

⁵⁹ Zob. np. fragment odnoszący się do jeńców z bitwy pod Grunwaldem, gdy zostali pogrupowani „seorsum milites Pruteni, seorsum Culmensenses, seorsum Livonite, seorsum cives Pruthenicarum urbium [...]” – J. DŁUGOSZ, *Annales*, Liber 10-11: 1406-1412, s. 124.

⁶⁰ S. ACHREMCZYK, *Indygena bez indygenatu*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2012, nr 3, s. 475-488.

*

Kanclerz wielki litewski Albrycht Stanisław Radziwiłł zapisał w swoim pamiętniku wydarzenie, które miało miejsce w sejmie Rzeczypospolitej w listopadzie 1648 r. Grupa przedstawicieli Prus Królewskich starła się tam w pewnym momencie z prymasem Łubieńskim. „Co widząc chorąży sochaczewski, wołał na Prusaków: arcybiskup Maciej się zowie nie Wojciech, nie zabijajcie go”⁶¹. To żartobliwe zawołanie może odzwierciedlać ówczesny stan świadomości Polaków na temat należących do ich państwa ziem pruskich, mających za sobą długą i skomplikowaną przeszłość, jak też odrębne dziedzictwo ideowe. Potomkowie średniowiecznych mieszkańców tej krainy, szcycący się wyjątkowym przywilejem w postaci pruskiego indygenatu, stanowili wówczas jednak integralną część społeczeństwa Rzeczypospolitej, bez względu na etniczną czy wyznaniową przynależność. Wszystko to uległo zmianie w wyniku rozbiorów, gdy ich ziemie weszły w skład Królestwa Pruskiego, mającego już oblicze wybitnie niemieckie. Od tej pory Prusacy w coraz mniejszym stopniu byli kojarzeni z polskością, choć na dawnych terenach Prus plemiennych i późniejszego państwa krzyżackiego przez cały wiek XIX i w pierwszej połowie następnego stulecia pod niemieckim panowaniem polski żywioł był stale obecny⁶². Druga wojna światowa położyła kres pruskiej tożsamości, gdyż w jej wyniku decyzją zwycięskich mocarstw z dnia 25 lutego 1947 r. pruska państwowość i wszystkie jej organy przestały istnieć⁶³. Prusy z ich wielowiekową, burzliwą i skomplikowaną historią odeszły formalnie w przeszłość. Warto jednak pamiętać, że była to w dużej części także i polska historia.

BIBLIOGRAFIA

- ACHREMCIK S., *Indygena bez indygenatu*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2012, nr 3, s. 475-488.
- Anonima tzw. *Galla Kronika czyli dzieje książąt i władców polskich*, wyd. K. Małczyński, Kraków 1952 (Monumenta Poloniae Historica, seria II, t. 2).
- [BIELSKI Marcin], *Kronika wszystkiego swyata* [...] [Kraków 1551].
- BIELSKI Marcin, *Kronika polska. Nowo przez Ioach[ima] Bielskiego syna iego wydana*, Kraków 1597.
- BISKUP M., *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim 1308-1521*, Gdańsk 1993.
- BISKUP M., *Analiza bitwy pod Płowcami i jej dziejowego znaczenia*, „Ziemia Kujawska” 1(1963), s. 73-104.
- BISKUP M., *Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyżackich w rozwoju osadnictwa w średniowieczu (o tzw. nowym plemieniu Prusaków)*, „Kwartalnik Historyczny” 1991, nr 2, s. 45-67.

⁶¹ A.S. RADZIWIŁŁ, *Pamiętniki* [...] wydane z rękopismu przez E. Raczyńskiego, t. 2, Poznań 1839, s. 344.

⁶² S. SROKOWSKI, *Ludność Prus Wschodnich*, „Bellona” 19(1937), nr 1, s. 37-114.

⁶³ A. KLAFKOWSKI, *Likwidacja państwa pruskiego. Ustawa nr 46 Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami*, Warszawa 1967.

- BRÜCKNER A., *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Lwów 1904.
- BRUNON Z KWERFURTU, *Św. Wojciecha biskupa i męczennika Żywot drugi*, wyd. J. Karwasińska, Warszawa 1969, (Monumenta Poloniae Historica, seria II, t. 4, cz. 2).
- BUCZEK K., *Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich*, Toruń 1936.
- Die Chronik Wigands von Marburg*, hrsg. von Th. Hirsch, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 2, Leipzig 1863.
- DLUGOSZ J., *Annales seu cronicae Incliti Regni Poloniae*, Warszawa, Liber 1-2 – 1964; Liber 10-11 – 1406-1412 – 1997.
- DLUGOSZ J., *Banderia Prutenorum*, wyd. K. Górski, Warszawa 1958.
- DLUGOSZ J., *Żywoty arcybiskupów gnieźnieńskich*, w: TEGOŻ, *Opera*, t. 1, red. I. Polkowski, Ż. Pauli, Kraków 1887.
- FISCHER A., *Etnografia dawnych Prusów*, Gdynia 1937.
- GLUCHOWSKI J., *Ikones krolow y ksiąztw polskich [...]*, Kraków 1605.
- GÓRSKI K., *Państwo krzyżackie w Prusach*, Bydgoszcz 1946.
- GÓRSKI K., *Krótkie dzieje Prus Wschodnich*, Warszawa 1946, s. 9.
- GÓRSKI K., *Początki kolonizacji polskiej w Prusach*, Poznań 1934.
- GRODECKI R., *Bolesław Kędzierzawy (1125-1173), książę polski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 2, red. W. Konopczyński, Kraków 1936.
- GRODECKI R., ZACHOROWSKI S., DĄBROWSKI J., *Dzieje Polski średniowiecznej w dwu tomach*, t. 1-2, Kraków 1926.
- GWAGNIN A., *Kronika Sarmacyey Europejskiej, w której się zamyka Krolestwo Polskie ze wszystkimi Państwami, Xięstwami, y Prowincjami swemi, tudzież też Wielkie Xięstwo Lithew: Ruskie, Pruskie, Zmudzkie, Inflantskie, Moskiewskie, y część Tatarow [...] z lacinskiego na polskie przełożona*, Kraków 1611.
- JAROSZEWICZ F., *Matka świętych Polska albo żywoty świętych, błogosławionych, wielebnych, świątobliwych, pobożnych Polaków i Polek [...]*, Kraków 1767.
- KAMIENIECKI W., *Geneza państwa litewskiego*, „Przegląd Historyczny” 19(1915).
- KĘTRZYŃSKI W., *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882.
- KŁAFKOWSKI A., *Likwidacja państwa pruskiego. Ustawa nr 46 Sojusznicej Rady Kontroli nad Niemcami*, Warszawa 1967.
- KONECZNY F., *Dzieje Polski w dwóch tomach*, t. 1, Łódź 1902.
- KROMER M., *O sprawach, dziejach y wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich ksiąg XXX, przez Marcina Błazowskiego z Błazowa wyraźnie na polski język przetłumaczona*, Kraków 1611.
- KRZYWICKI L., *Żmudź starożytna. Dawni Żmudzini i ich warownie*, Warszawa 1906.
- LELEWEL J., *Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedział [...] do nich dwanaście krajobrazów skreślił*, Warszawa 1829.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, Poznań 1890.
- ŁOWMIAŃSKI H., *Prusy pogańskie*, Toruń 1935.
- ŁOWMIAŃSKI H., *Studja nad początkami państwa i społeczeństwa litewskiego*, t. 1, Wilno 1931.
- MAŁUSZYŃSKI M., *Próba analizy bitwy pod Płowcami (27.IX.1331)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1(1929).

- MASCHKE E., *Preußen. Das Werden eines deutschen Stammesnamens*, „Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates” 2(1955), s. 116-156.
- Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem Kronika polska*, wyd. M. Plezia, Kraków 1996, (Monumenta Poloniae Historica, seria II, t. 11).
- MORACZEWSKI J., *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej do piętnastego wieku*, Poznań 1843.
- NARUSZEWICZ A., *Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, t. 4: *Panowanie Piastów*, Warszawa 1809.
- PAPROCKI B., *Herby rycerstwa polskiego na pięcioro xiąg rozdzielone*, Kraków 1582.
- Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej*, t. 1: *Od pradziejów do roku 1572*, oprac. W. Antoniewicz, Warszawa 1927.
- PTAK J., *Maior rex Galindie. Przejawy pruskiego patriotyzmu w kronice Jana Plastwiga*, w: *Christianitas et cultura Europae. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, red. H. Gapski, cz. 1, Lublin 1998.
- RADZIWIŁŁ A. S., *Pamiętniki [...] wyd. z rękopismu przez E. Raczyńskiego*, t. 2, Poznań 1839.
- Rocznik Krasińskich*, wyd. A. Bielowski, Lwów 1878, (Monumenta Poloniae Historica, t. 3).
- SKARGA P. SI., *Żywoty Świętych Starego i Nowego Zakonu z Pisma Świętego y z poważnych pisarzy y doktorow kościelnych wybranych na każdy dzień przez cały rok [...]*, cz. 1, Wilno 1579.
- SKIRMUNT K., *Nad Niemnem i nad Bałtykiem*, cz. 2: *Podania; Czasy przed-Mendogowe; Dzieje starożytnych Prus*, Kraków 1903.
- SROKOWSKI S., *Ludność Prus Wschodnich*, „Bellona” 19(1937), nr 1, s. 37-114.
- SROKOWSKI S., *Prusy Wschodnie. Studium geograficzne, gospodarcze i społeczne*, Gdańsk 1945.
- STRYJKOWSKI M., *Która przedtym nigdy światła nie widziała. Kronika Polska Litewska, Żmodzka, y wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siwierskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej, etc. Y rozmaite przypadki wojenne y domowe, Pruskich, Mazowieckich, Pomorskich y innych Królestwu Polskiemu y Wielkiemu Księstwu Litewskiemu przyległy [...]*, Królewiec 1582.
- STRYJKOWSKI M., *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa 1978.
- Św. Wojciecha biskupa i męczennika Żywot pierwszy*, wyd. J. Karwasińska, Warszawa 1962, (Monumenta Poloniae Historica, seria II, t. 4, cz. 1).
- TYMIENIECKI K., *Misja polska w Prusiech*, Toruń 1935.
- WIGAND VON MARBURG, *Nowa kronika pruska*, tłum. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski przy współpracy R. Spandowskiego, komentarze S. Zonenberg, K. Kwiatkowski, R. Golba, oprac. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski, Toruń 2017.
- ZAJĄCZKOWSKI S., *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń 1935.
- ZAJĄCZKOWSKI S., *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów 1929.
- Źródła do mytologii litewskiej od Tacyta do końca XIII wieku*, wyd. A. Mierzyński, Warszawa 1892.

ABOUT MEDIEVAL OLD PRUSSIANS AND PRUSSIANS

Abstract. The term *Prutheni* (or *Pruteni*), which appears in medieval Latin texts, denoted the original (Baltic) inhabitants of Prussia until the end of the 13th century. In the 14th century, after their subjugation by the Teutonic Order, this name began to be applied to all inhabitants of this country, regardless of their ethnic affiliation – Old Prussian, German or Polish. Hence, there may be doubts as to the meaning of this term in specific sources from the late Middle Ages. Two equivalents of this name have been used in Polish literature for centuries: *Prusowie* and *Prusacy*. Currently, the first of them is used alone to designate Prussian autochthons, while the second one covers the entire population living in Prussia under the rule of the Teutonic Knights, as well as in later times. In the past, ethnic Prussians were also called *Prusacy* in Polish literature.

Keywords: Medieval Prussia; Tribal Prussia; Teutonic Prussia; Old Prussians; Prussians